

III. Επιλογή αποξηρανθεισών λιμνών και μεθοδολογικά θέματα

Η πολιτική σκηνή κινείται συνήθως με αργότερους ρυθμούς από ό,τι το τοπίο των κοινωνικών προβλημάτων. Τα τελευταία φθάνουν με μια καθυστέρηση στην πολιτική αρένα. Μεταβαλλόμενα δε σε πολιτικά διακυβεύματα, υφίστανται τις αλλοιώσεις που άφευκτα προκαλεί ο παραμορφωτικός καθρέπτης της λογικής και πρακτικής αυτών των διακυβευμάτων. Αντιλαμβάνεται κανείς ότι πολλά από τα περιβαλλοντικά προβλήματα για να γίνουν κατανοητά και αποδεκτά και ως κοινωνικά απαιτείται κάποιος χρόνος, καθότι –σε ό,τι αφορά ιδιαίτερα θέματα φυσικής και ανθρώπινης υγείας– είναι απαραίτητη η ύπαρξη σαφέστατων τεκμηρίων της αποδεδειγμένης βλάβης.

Στο πλαίσιο των διομηχανικών κοινωνιών ο πλούτος των υγροτόπων πρόσφατα αναγνωρίστηκε πολυτιμότητας και συνάμα ευάλωτος, με λειτουργίες μέσα στο χρόνο δημιουργικές και πολυδιάστατες. Για όλες τις αποξηρανθείσες λίμνες της χώρας απαιτούνται ειδικές μελέτες για να καταφανεί ιδιαίτερα η σχέση ανθρώπου και λιμναίου τοπίου πριν και μετά την αποξήρανση εκάστου. Για την παρούσα εργασία επιλέξαμε δύο περιπτώσεις αποξηράνσεων της μεταπολεμικής περιόδου και δη της δεκαετίας του '60: πρόκειται, όπως ήδη αναφέραμε, γι' αυτές της Κάρλας και της Αγουλινίτσας, για τις δύο δηλαδή μεγαλύτερες αποξηράνσεις της εν λόγω περιόδου, σε μια στιγμή κατά την οποία η ελonoσία δεν υφίστατο καν ως πρόβλημα.

Η λιμναία φύση, όπως κάθε φυσικό στοιχείο, είναι από την αυγή του πολιτισμού αυτή η περίφρων και πολύπειρος που εκτελεί εκείνο που αποφασίστηκε ως φυσική προορισμένη μοίρα.¹ Μικροί και μεγάλοι υδρότοποι επιτελούν με φρόνηση –σε άλλη κλίμακα προφανώς– τις ίδιες βασικές λειτουργίες. Η μελέτη μεγάλης αποξηραμένης λίμνης φέρνει, υποθέτουμε, ευκρινέστερα στην επιφάνεια απ' ό,τι η μελέτη μιας μικρής τοιαύτης, στο δοσμένο χρόνο της μεταπολεμικής φάσης, στοιχεία των συνεπειών της όποιας τότε αποξήρανσης. Συνεπειών που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν αντικείμενο με-

1. "Μόνη τό κριθέν τέλεουσα... πεπρωμένη αίσα", Ορφικά, *Φύσεως*, ό.π..

λέτης για το σύνολο των εν λόγω λιμνών, καθώς εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της κρίσης των υδατικών μας πηγών. Όπως και να 'χει, το θέμα της αντιπροσωπευτικότητας, στην προκειμένη περίπτωση της επιλογής αποξηρανθεισών λιμνών, δεν έχει τόση σημασία όσο η δυνατότητα, μέσω μιας συγκεκριμένης επιλογής, κατανόησης των αποξηραντικών παρεπομένων.

Τόσο για την πρώην λίμνη Κάρλα όσο και για την Αγουλινίτσα ενδιαφέρει, επαναλαμβάνουμε, να γνωρίσουμε στοιχεία της ιστορίας τους (της σχέσεως τους χθες με τον άνθρωπο), τους στόχους της αποξήρανσης και τις πολύπλευρες συνέπειές της.

Ως τόπο μελέτης για την εξέταση των παραπάνω επιλέγησαν, εν πρώτοις, η κοινότητα Καναλίων (Βόλου) για την περίπτωση της Κάρλας και το Επιτάλιο για την Αγουλινίτσα. Τα Κανάλια είχαν το μεγαλύτερο αριθμό αλιέων στην Κάρλα. Πρόκειται γι' αυτούς που με τη ζωή τους μέσα στις ψαροκαλύδες της λίμνης έβαλαν τη σφραγίδα σε ό,τι μπορεί να ονομασθεί πολιτισμός της κάρλιας πολιτείας. Πέραν τούτου τα Κανάλια υπήρξαν ανέκαθεν η έδρα της Εποπτείας της Λίμνης.

Το Επιτάλιο² –πρώην Αγουλινίτσα– διέθετε τον μεγαλύτερο, στο σύνολό τους, αριθμό αλιέων (εργατών διδαριού και ελευθέρων) σε σύγκριση με τις γειτονικές παραλίμνιες κοινότητες. Παράλληλα, οι περισσότεροι ενοικιαστές ιδιώτες του ιχθυοτροφείου ήταν οι ίδιοι Επιταλιώτες.

Βέβαια, τόσο η ιστορία των επιλεγμένων λιμνών όσο και οι συνέπειες της αποξήρανσής τους αφορούν τον αντίστοιχο παραλίμνιο χώρο στο σύνολό του. Η Κάρλα είχε αλιείς και από το Κεραμίδι, το Στεφανοβίκειο, την Αμυγδαλή, το Καλαμάκι και σε μικρότερο βαθμό από το Ριζόμυλο και το Σωτήριο. Η Αγουλινίτσα επίσης είχε αλιείς από το Άνω και Κάτω Σαμικό, το Ανεμοχώρι, τις Ράχες. Σ' όλες τις παραπάνω κοινότητες προσφύγαμε για στοιχεία αλλά και για επικοινωνία με επιζώντες, κυρίως αλιείς.

Η επιτόπια εργασία διεξήχθη από τον Ιούνιο του 1997 έως τον Ιούλιο του 1998, καλύπτοντας διάστημα 84 ανθρωπομερών, με τέσσερις επισκέψεις σε κάθε πρώην λιμναίο τοπίο.

Αναζητώντας αρχειακό υλικό για την οικονομική ιστορία των επιλεγμένων πρώην λιμνών, διαπιστώσαμε ότι η μοίρα του υλικού αυτού έχει πολλές αναλογίες με αυτήν των ίδιων των λιμνών. Το εν λόγω υλικό είτε είναι ελλιπές και διάσπαρτο σε φάκελλο κάποιας υπηρεσίας είτε τελείως κατεστραμμένο ή λεηλατημένο.

Για την Κάρλα, ό,τι υπάρχει στη Διεύθυνση Αλιείας της Μαγνησίας αφορά καταλόγους αλιέων της μεταπολεμικής περιόδου και ελάχιστα δεδομένα μελετών γύρω από την αποξήρανση. Προπολεμικά στοιχεία και όποιο

2. (Με το Σχέδιο "Καποδίστριας") νυν Δήμος Βόλακος.

άλλο δεδομένο της οικονομίας της λίμνης έχει χαθεί ή βρίσκεται σε κάποιο ιδιωτικό αρχείο.

Σε ό,τι αφορά την Αγουλινίτσα, η αρχειακή αταξία και ένδεια είναι εμφανέστερες, μια και ελάχιστα στοιχεία υπάρχουν για τη μακροχρόνια λειτουργία του ενοικιαζόμενου ιχθυοτροφείου. Το πλούσιο υλικό σχετικά με τις συμβάσεις εκμισθώσεων του ιχθυοτροφείου από τις αρχές τουλάχιστον του αιώνα, με τις διαπραγματεύσεις και τα αιτήματα διαφόρων τύπων αλιέων στο εσωτερικό παραλίμνιων κοινοτήτων κ.ο.κ., στην ουσία είναι ανύπαρκτο. Στην Εφορία Κρεστένων, τόπο διακήρυξης του πλειστηριασμού για τις εκμισθώσεις, δεν έχει απομείνει ίχνος χαρτιού, συμβολαίου κ.ο.κ. που να μαρτυρεί την ύπαρξη του ιχθυοτροφείου Αγουλινίτσας.

Στη Διεύθυνση Γεωργίας του Πύργου ό,τι υπάρχει για τη λίμνη Αγουλινίτσα αφορά καταγγελίες, μετά την αποξήρανση, κατά μικρών καταπατητών, ενώ απουσιάζει οτιδήποτε αφορά την περίοδο πριν την αποξήρανσή της.

Αλλά δεν πρόκειται μόνον για την απουσία τού, πριν τις αποξηράνσεις, αρχειακού υλικού. Ιδιαίτερο πρόβλημα είναι επίσης η απροθυμία και το κλίμα δυσaráρεσκιας που δημιουργείται όταν ζητά κανείς κάτι σχετικό με τις αποξηράνσεις. Ωσάν να έχει κανείς να κάνει με μία θλιβερή ιστορία, τα ίχνη της οποίας θα πρέπει να εξαφανισθούν.³ Μια αίσθηση ενοχής πλανάται, η οποία είναι ευκρινέστερη όταν αναζητείται υλικό για τα μετά την αποξήρανση τεκταινόμενα. Οσάκις, για παράδειγμα, ζητείται υλικό για την τύχη των αποκαλυφθέντων εδαφών της Κάρλας –αυτών κυρίως που έγιναν ιδιοκτησίες– μια ίδια απόχρωση υπαλληλικής ενοχοποίησης εκδηλώνεται έστω κι αν οι ίδιοι οι υπάλληλοι μιας σχετικής υπηρεσίας δεν έχουν όντως καμία επί του προκειμένου ευθύνη. Παρόμοιες αντιδράσεις υπαλληλικής δυσaráρεσκιας εκδηλώνονται, όταν πρόκειται να ζητηθούν δεδομένα για την ακριβή τύχη των προσωρινά παραχωρηθέντων εδαφών των πρώην λιμνών για καλλιέργεια σε “ακτήμονες”.

Θα λέγαμε συνοπτικά ότι τα αποκαλυφθέντα εδάφη από τις αποξηράνσεις και δη αυτά στα όρια των λιμνών, τα παραλίμνια, δίνουν δύο μαθήματα ηθικής τάξης.

Πρώτον, ότι και ο πλέον ευσυνείδητος υπάλληλος εξαναγκάζεται ηθικά –και εξ ιδίας πρωτοβουλίας– αμυνόμενος για τις κρατικές ανεπάρκειες να τις καλύπτει. Και ο πιο ηθικός και έντιμος υπάλληλος, εγκλωβισμένος στους λαθυρινθικούς κρατικούς δαιδάλους, προσφεύγει στις κατά συνθήκην αναγκαίες αποσιωπήσεις, προς δόξαν –για την περίπτωση της Κάρλας– προνομιάς των παρανομούντων, ιδιαίτερα του άστεως.

3. Για την Αγουλινίτσα, λόγου χάρη, το ότι το έργο έγινε επί επταετίας (1969) και το ότι δεν υπήρχε κάποια μελέτη τελικής σκοπιμότητας διωνόταν άσχημα από το σημερινό υπάλληλο μιας σχετικής δημόσιας υπηρεσίας.

Δεύτερον, ότι η ανυπαρξία στην ουσία κτηματολογίου που ν' απεικονίζει με σαφήνεια την τύχη όλων των αποκαλυφθέντων εδαφών από τις αποξηράνσεις κάνει, για άλλη μια φορά, φανερό το ότι η υπόθεση της σύνταξης του κτηματολογίου γενικότερα χρειάζεται δούληση που πρέπει να ανακαλύψουμε διασκεδάζοντας τις όποιες φοβίες και ανασφάλειες. Το "δεν υπάρχει κτηματολόγιο για να σας δώσουμε αυτά τα στοιχεία" είναι μια ανέξοδη απάντηση που διαιωνίζει τον παραλυτικό εφησυχασμό της ευθύνης μετ' ανευθυνότητας.

Και εάν στο χώρο των υπηρεσιακών γραφείων η στάση απέναντι στη λιμναία αποξήρανση εμφανίζει τάση ταύτισης με τη θέση του θύτη, στις πρώην παραλίμνιες κοινότητες της μελέτης υπάρχει έκδηλη η τάση ταύτισης με τη θέση του θύματος – ανεξαρτήτως της αρχικής στάσης ή της τωρινής γνώμης για το εκτελεσθέν σχετικά έργο. Η μελέτη των συνεπειών –κοινωνικών και οικολογικο-πολιτιστικών– από τις αποξηράνσεις θα δώσει στοιχεία προφανώς για την κατανόηση αυτής της ψυχολογίας του θύματος.

Αλλά απαιτείται, πριν προχωρήσουμε, η πρόταξη ορισμένων μεθοδολογικών παρατηρήσεων.

1. Είναι φανερό ότι η παραπάνω μελέτη προϋποθέτει διεπιστημονική προσέγγιση. Είναι αδύνατη οποιαδήποτε ανάλυση των επιπτώσεων της αποξηράνσεως χωρίς καταρχήν τη συνεργασία (άμεση ή μέσω της χρήσης διαθέσιμων δεδομένων) φυσικών επιστημών (υδρολογίας, γεωλογίας, κλιματολογίας κ.λπ.) με τις οικονομικές και κοινωνικές. Και φυσικά, στο πλαίσιο της διεπιστημονικότητας εντάσσεται κατά κύριο λόγο και η κατανόηση των διωμάτων και των προβλημάτων των ίδιων των κατοίκων των πρώην παραλίμνιων κοινοτήτων που γνώρισαν, έζησαν και ζουν τώρα την όλη μεταλλαγή του φυσικού τους τοπίου.

Εάν η οικολογική κρίση έκανε επιτακτική την ανάγκη των διεπιστημονικών προσεγγίσεων, η αναγνώριση του πολυδιάστατου χαρακτήρα των οικολογικών φαινομένων απετέλεσε τη βάση για το θέμα της "αιφόρου ανάπτυξης". Ερχόμενη δε στο προσκήνιο η αειφορία ανέδειξε, όπως η ίδια η ελληνική απόδοση καταμαρτυρεί (αιεί = πάντοτε), το θέμα του χρόνου, των εποχικών κύκλων, της χρονικότητας και των σχέσεων του χωρο-χρόνου. Πιο συγκεκριμένα, η αειφορία έφερε στην επιφάνεια την ανάγκη προσέγγισης των σημερινών προβλημάτων και αντιφάσεων ενός τόπου, μέσα από την κατανόηση της διαλεκτικής διάστασης του τριπλού παρόντος. Ήτοι, της προσέγγισης αυτών των προβλημάτων μέσω, από τη μια πλευρά, των ελπίδων για το αύριο του τόπου (η προσμονή άλλωστε εθεωρείτο πάντα το παρόν του μέλλοντος) και, από την άλλη, των εμπειριών του χθες (οι τέτοιες εμπειρίες εθεωρούντο πάντα το παρόν του παρελθόντος).

Οι τρεις χρονικές διαστάσεις αποτελούν μόνιμο υπόβαθρο της σύλληψης

του συνόλου κοινωνικού βίου από την προκλασική εποχή. Η ανθρώπινη καταρχάς υγεία, σωματική και ψυχική, ορίζεται και προσδιορίζεται μέσα από την τρισδιάστατη χρονική της οπτική. Η ιπποκράτεια διδασκαλία θεμελιώνει την πρόγνωση και τη διάγνωση των νόσων στην κατανόηση των όσων συνέδησαν, όσων συμβαίνουν και όσων θα συμβούν στον πάσχοντα οργανισμό. Έχει δέδαια προηγηθεί η ψυχική αγωγή της *Θεογονίας*, όπου οι σημερινές προστάτιδες των τεχνών και των επιστημών καλλιεργούσαν στην αρχαϊκή τους μορφή τον εσωτερικό κόσμο αιώνοντας τα τωρινά, τα μελλούμενα και τα περασμένα (Τά τ' έόντα, τά τ' έσσόμενα, πρό τ' έόντα [Ησίοδος, 38-39]). Η τέτοια αφήγηση παροντοποιώντας τα γεγονότα παιδαγωγεί, προσδίδοντας σε ευρύτερη ψυχική καλλιέργεια αντοχής και εγρήγορης.

Στο πλαίσιο του οικονομικού βίου θα είναι κατανοητότερη αυτή η παιδαγωγική κοινωνική σκοπιά της εν λόγω παροντοποιήσης, όταν συλλογιστούμε την έννοια της αειφορίας στην πρωταρχική της σύλληψη. Το αεί (+φέρω) της φοράς εσήμαινε το αεί της ευφορίας και της ευκαρπίας. Τη δυνατότητα εξασφάλισης, από έτος σε έτος, πλούσιας σε ποσότητα και ποιότητα εσοδείας των προϊόντων της γης.

Η έννοια της αειφορίας παραπέμπει προφανώς στη γεωργική καταρχήν καλλιέργεια. Επειδή φύσει και θέσει ανήκει στη γεωργία το οικονομικο-κοινωνικό προβάδισμα. “Κατά φύσιν δέ γεωργική προτέρα” (Αριστοτέλης, *Οικονομικός*, 1343α). Γεγονός οφειλόμενο όχι απλώς στο ότι η γη είναι η φυσική τροφός του ανθρώπου, αλλά επιπλέον στο ότι η ίδια η γεωργία εμπερικλείει την αρχαϊκή έννοια της δίκαιης φύσης. “Η δέ γεωργική μάλιστα, ότι δικαία”. Διότι, κατά την αριστοτελική πάντα ερμηνεία, η τελευταία δεν παίρνει τίποτε από τους ανθρώπους “ούτε με τη συγκατάβασή τους, όπως συμβαίνει με το εμπόριο και τις έμμοσθες απασχολήσεις, ούτε ενάντια στη θέλησή τους, όπως συμβαίνει με τις πολεμικές επιχειρήσεις”. (Ού γάρ άπ' ανθρώπων ούθ' έκόντων ώσπερ καπηλεία καί αί μισθαρνικάί, ούτ' άκόντων, ώσπερ αί πολεμικάί) (ό.π.). Μόνιμα καί ακούραστα εργάζεται, υπό την ηλιακή θερμότητα, η γη προσφέροντας γενναιόδωρα κατ' έτος αγαθά πολύσημων λειτουργιών.⁴

Υπήρχε πάντα η πεποίθηση ότι η ευκαρπία βρίσκεται στη δικαιοδοσία των Ωρών.⁵ Η Ευνομία, η Δίκη και η Ειρήνη, δυνάμεις ηθικής τάξεως –κόρες κατά μία άποψη του ίδιου του χρόνου–, δρουν πάντα από κοινού· δεν εφορεύουν απλά τα ανθρώπινα έργα, αλλά εικονίζουν ταυτόχρονα τα δώρα

4. Η μόνιμα από τον ήλιο εγκυμονούσα, κατά τον Γαλιλαίο, γη προσφέρει κατ' έτος την, κατ' αυτόν τον τρόπο, κυοφορηθείσα σπορά. Βλ. P. Feyerabend (1983, σ. 136). Για την πολυδιάστατη φύση της γεωργίας ως βάσης του ανθρώπινου βίου, στην ιστορία της ευρωπαϊκής σκέψης, βλ. E. Κοδάνη (1995).

5. Κόρες της Θέμιδος και προσωποποίηση των εποχών.

της φύσης που διανέμονται σε κανονικές περιόδους. Έχουν έτσι υπό την προστασία τους τη διάρκεια, κατά τους Ορφικούς, της ανθοφορίας και της καρποφορίας και κατέχουν τις κρυφές δυνάμεις των χρωμάτων και των ευωδιών. Είναι, στην ουσία, μοναδικοί παντόχροοι και πολύοδοι. Στον πυρήνα της ευκαρπίας δρα ο καιρός –ως μετεωρολογική συνθήκη– και ο καιρός που κυλά.⁶ Ο καιρός κατά τη διάρκεια του χρόνου που απαιτείται για την ωρίμαση του καρπού, από τη στιγμή της αρχής (της φύτευσης, της σποράς, της γονιμοποίησης) ως την ώρα της καρποφορίας. Έτσι, είναι οι Ωρες που με τις ανθοφόρες πνοές (άνθεμοειδέσι πνοίαις) φροντίζουν το χρόνο της καρποφορίας, των οπώρων (επί + ωρών). Έναν μεστό νοημάτων ορισμό για το εύκαιρον της Ευκαρπίας τον οφείλουμε στη σοφία του Μάρκου Αυρήλιου: “Πάν μοι συναρμόζει, ὃ σοί εὐάρμοστόν ἐστιν, ὃ κόσμῳ· οὐδέν μοι πρόωρον οὐδέ ὀψιμον τό σοί εὐκαιρον. Πάν μοι καρπός ὃ φέρουσιν αἱ σαί ὥραι, ὃ φύσις· ἐκ σοῦ πάντα, ἐν σοί πάντα, εἰς σέ πάντα” (Καθητί που αρμόζει σωστά σε σένα, κόσμε, ταιριάζει και σε μένα· ὅ,τι είναι για σένα στη σωστή στιγμή δεν είναι πρόωρο ή ὀψιμο για μένα. Ὅ,τι γεννούν οι εποχές σου, φύση, είναι για μένα καρπός· από σένα προέρχονται τα πάντα, μέσα σου υπάρχουν τα πάντα, σε σένα επιστρέφουν τα πάντα) (Δ, 23).

“Το ὅλο είναι μέσα στο μέρος και ο καρπός είναι μέσα στο άνθος” (Maitre Eckart). “Μέσα σε πεδία” κατά τον Bergson (1946, σ. 101), “όπου η συνείδηση αδρανεύει –στο φυτό για παράδειγμα–, υπάρχει εξέλιξη ρυθμισμένη, πρόοδος καθορισμένη, γήρανση, όλα εντέλει τα εξωτερικά σημεία της διάρκειας που χαρακτηρίζουν μια συνείδηση”. Ο χρόνος δρα και εμποδίζει, σύμφωνα με τον ίδιο φιλόσοφο, το καθετί να είναι δοσμένο διά μας (tout d’ un coup). Καθυστερεί ή είναι καθυστέρηση· πρέπει να πρόκειται για φυσική διεργασία (élaboration), για φορέα δημιουργίας και επιλογών.

Ο χρόνος δεν είναι ένα απλό επιφαινόμενο, θα τονίσει ιδιαίτερα ο Teilhard de Chardin (1957). “Τα πράγματα δεν είναι μέσα στο χρόνο όπως ένα περιεχόμενο μέσα στο περιέχον. Ο χρόνος είναι το υφάδι τους (leur étoffe), η εγγενής διάθεση”, το μέγιστο πλεονέκτημά τους.⁷

Η καταστρατήγηση της διάρκειας της καρποφορίας είναι αγνόηση και προσβολή του χρόνου, των Ωρών με ὅ,τι αυτές ευνοούν, διενεργούν, προστατεύουν. Τούτη η διάρκεια –ως συνεχής ποιοτικός χρόνος– συνιστά ταυτόχρονα πεδίο δόμησης αξιών και δη της βασικότερης όλων: Ο καιρός που κυλά και ο καιρός που κάνει είναι και καιρός υπομονής, προσμονής. Όχι τυχαία, τα μέγιστα παιδαγωγικά παραδείγματα, έως και την εποχή των μεγάλων μο-

6. Για τη διττή ιδιότητα του καιρού, βλ. M. Serres (1990).

7. Βλέπε, επίσης, επί του θέματος, E. Borne (1984, σ. 2473-80). Για το χρόνο, αναλυτικότερα, H. Barreau (1996), G. Berger (1964).

ραλιστών και των σύγχρονων δημιουργών, αντλούνται από το πεδίο της διαδικασίας της ευκαρπίας, από τον πυρήνα της οικονομίας της αειφορίας. Η εκμάθηση της ιατρικής επιστήμης, αλλά και η όποια άλλη μαθητεία, ομοιάζει με ό,τι παρατηρείται στα φυτά. Η φυσική κλίση παρομοιάζεται με το χωράφι, τα δε δόγματα των διδασκάλων με τους σπόρους. Η προκαταρκτική γνώση από την παιδική ηλικία με τη σπορά στην κατάλληλη ώρα και το περιβάλλον της μάθησης με την τροφή στα φυτά από τον περιβάλλοντα αέρα. “Ο δέ χρόνος ταῦτα ἐνισχύει πάντα”, έως το τελειότερο σημείο της ανάπτυξής τους (Ιπποκράτης, 1994, 48). Ο στερούμενος υπομονής, πρόδλεψης και μετριοπάθειας, εκείνος που δεν μετρά ποτέ τις συνέπειες, ηθικά οικτρίζεται και σαρκαστικά λαιδοροείται: “Κόδει τα κλαδιά για να συλλέξει τον καρπό πριν την ωρίμασή του... θέλει να θερίσει όταν ο σώφρων καλλιεργητής σπέρνει: ό,τι κάνει διαστικά και παράκαιρα είναι άσχημα καμωμένο και δεν μπορεί να έχει διάρκεια”, καθ’ όμοιο τρόπο που και οι άστατες (επιπόλαιες) επιθυμίες στερούνται της όποιας διάρκειας και προοπτικής (Fénelon, χ.η, σ. 377).

Η εικόνα της αργής ωρίμασης των καρπών, που υποβάλλει την ιδέα μιας εργασίας προφυλαγμένης από άλωση δία, είναι προσφιλές θέμα τόσο του παροιμιακού λόγου όσο και έργων της γραμματείας του ευρωπαϊκού –για να περιοριστούμε σ’ αυτόν τουλάχιστον– πολιτισμού. Πρόκειται για απεικόνιση της σχέσης του ατόμου με το χρόνο και με τους διακριτικούς ρυθμούς των πραγμάτων.⁸ Η ανυπομονησία είναι κάτι το αδιανόητο για την αληθινή δημιουργία⁹. Να είναι άραγε τυχαίο ότι το *ωραίο* (ώρα + [κατάληξη] αίο) –αυτό που γίνεται στον κατάλληλο χρόνο και ταυτόχρονα ό,τι είναι γνήσιο και ειλικρινές– αποτελεί παράγωγο των Ωρών; Όπως και να ‘χει, ενδιαφέρει το ότι: αυτό που κομίζει ως ιδιότητα και ποιότητα ένας αρωματικός καρπός ευκαρπίας αντανακλά ό,τι, αντίστοιχα, κομίζει η εξάσκηση των ηθικών δυνάμεων των απαιτούμενων κατά τη διάρκεια της τελειοποίησης αυτού. Μια εύχαρις μεταφορική, αναλογική αντιστοιχία φυσικής (γευστικής) απόλαυσης και ηθικής δροσιάς που εκπλήσσει.

Ξεκινώντας από τις παραπάνω παρατηρήσεις σχετικά με την πρωταρχική σημασία της αειφορίας, θα εξετάσουμε αργότερα τι μπορεί να σημαίνει, δάσει των σημερινών δεδομένων, κάποια αειφορική προοπτική ενός πρώην λιμναίου τοπίου, έστω και από μακρού αποξηραμένου.

2. Η φύση κάθε προβλήματος υπαγορεύει συχνά και τη μέθοδο ερμηνεί-

8. Στον Ρίλκε, για παράδειγμα, η υπομονή σημαίνει πολλές φορές “μια στάση ταπεινή και την επιστροφή στη σιωπηλή γαλήνη των πραγμάτων, σε αντίθεση προς τον πυρετό των προορισμών”, Μ. Blanchot (1970, σ. 167).

9. Βρίσκει άξεστο ο μεγάλος δημιουργός Βαν Γκογκ ακόμα και να το σκεπτόμαστε “να μη μαθαίνουμε από τη φύση να έχουμε υπομονή... βλέποντας το στάχυ να ψηλώνει σιωπηλά, τα πράγματα να μεγαλώνουν” (Blanchot, ό.π., σ. 174).

ας του. Όσες διαβεβαιώσεις κι αν κάνει ένας ερευνητής για τη μελέτη ενός χώρου, συμμετέχοντας στην καθημερινότητά του, στη βάση της περιδότης συμμετοχικής παρατήρησης κι όπως την αντιλαμβάνεται αυτή κανείς, ή όσες συζητήσεις –ελεύθερες, κατευθυνόμενες ή ημικατευθυνόμενες– και όσα κείμενα αναλύσει, από εφηβικές αναπτύξεις ιδεών έως λαογραφικές μνήμες ενηλίκων, το πλέον δέβαιο είναι ότι ο ίδιος ο τόπος υπαγορεύει το ποια ερωτήματα θα πρέπει να τύχουν ιδιαίτερης προσοχής και μέσω ποιας μεθόδου.

Βέβαια, σ' έναν πρώην παραλίμνιο χώρο, σφραγισμένο από τα διώματα τα πριν και μετά την αποξήρανση της λίμνης, υπάρχει διάχυτη η επιθυμία να κοινωνήσει κανείς –σ' έναν τρίτο ενδιαφερόμενο– ό,τι έζησε ή ό,τι γνωρίζει επί του θέματος της αποξήρανσης: από απλές φράσεις νοσταλγίας για τη χαμένη λίμνη έως τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μετά την “αποστράγγιση” και το σκεπτικισμό για την αντιμετώπισή τους. Όλα συμβαίνουν ωςάν η ίδια αυτή νεκρή λίμνη να έχει ανάγκη διαφόρων εκδηλώσεων, μικρών έστω αποσπασματικών αφηγήσεων εν είδει επιμνημόσυνων λόγων. Ο συνομιλητής της όποιας ηλικίας και του όποιου φύλου, ανάλογα με τις εμπειρίες, τις γνώσεις, άμεσες ή έμμεσες, για το όλο θέμα της λίμνης, μιλώντας γι' αυτήν προδίδει συνήθως σε μια έστω στοιχειώδη παροντοποίηση του χθες και του αύριο. Το μέλλον του πρώην λιμναίου τοπίου, είτε από την αισιόδοξη είτε από την αρνητική οπτική εκτιμάται, στην παρούσα φάση, με βάση ό,τι το παρελθόν κληροδότησε, ό,τι οι εμπειρίες πριν την αποξήρανση κομίζουν εν είδει δωρεάς, επ' ωφελεία μιας σημερινής κοινοτικής παιδαγωγίας.

Εν μέσω ενός συνόλου εντυπώσεων, απόψεων, κριτικών επισημάνσεων, διακρίνονται ορισμένες εξωτερικεύσεις που τις χαρακτηρίζει όχι απλά η μεγαλύτερη συχνότητα επανάληψης, αλλά και ένας ίδιος τρόπος εκφοράς.¹⁰ Πρόκειται, από τη μια πλευρά, για τα σημαντικότερα άμεσα διώματα πριν την αποξήρανση και, από την άλλη, για κριτική επί των εμφανέστερων τεχνικο-οικονομικών αντιφάσεων που αυτή εδημιούργησε. Στην πρώτη περίπτωση μνημονεύονται συνήθως η χαρακτηριστικότερη λιμναία προσφορά σε κρίσιμες ιστορικές στιγμές και οι, εν καιρώ γαλήνης, ευκαιρίες που έδινε η λίμνη, για την εορταστική ευφορία του έκτακτου, της δραπέτευσης από την καταπονημένη καθημερινότητα. Η δωρεά της εσώτερης των αισθήσεων, της αίσθησης του συνεχούς, η γευστική τοιαύτη, συνιστά στιγμή, έστω φευγαλέα και συντομότατη, αυτής της ευφορίας του έκτακτου, ακόμα και στο εσωτερικό του καθημερινού δίου. Η συγκινησιακή φόρτιση είναι το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των διωματικών εκφορών. Στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται

10. Για το μεθοδολογικό θέμα της επαναληπτικής κανονικότητας και του πληροφοριακού κορεσμού εντός ενός κοινωνικού πλαισίου, βλ. D. Bertaux (1980), F. Ferraroti (1983) και, από ελληνική διδλογραφία, Σ. Δαμιανάκος, Έ. Ζακοπούλου, Χ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος (1997, σ. 271-274).

για την κριτική που αγγίζει προπάντων τις εμφανέστερες διαψεύσεις, οικονομικο-κοινωνικής προσημονής, με κύριο γνώρισμα κατάθεσης άλλοτε τον επιτιμητικό τόνο, άλλοτε κάποια απόχρωση σαρκασμού, χωρίς δέδαινα να εκλείπει ορισμένες φορές ο κίνδυνος μιας κάποιας ρητορικής, όταν η υπερβολή στον τονισμό των δικαιωμάτων αφήνει στην άκρη τις υποχρεώσεις του μέλους ενός κοινωνικού πλαισίου, του τελευταίου σφραγισμένου έστω και με τις πιο πρωτόγνωρες ιδιαιτερότητες.

Όπως και να 'χει, ενδιαφέρει ιδιαίτερα το ότι τόσο τα άμεσα διώματα της πρώτης περίπτωσης, όσο και οι κριτικές στάσεις της δεύτερης αποτελούν πρόκληση στο να σκεφθεί κανείς τις εκφραστικές κινήσεις, τις μόνιμα συνδεόμενες με αισθήματα και ψυχικές καταστάσεις. Είναι παλαιά η προβληματική σχετικά με το πόσο στην προφορική εκφορά οι εκφράσεις, οι χειρονομίες, οι ήχοι των λέξεων –ό,τι συνιστά αυτή τη φυσική γλώσσα σ' όλους τους λαούς, όπως τόνιζε ο Αυγουστίνος¹¹– αποτελούν συστατικά στοιχεία της εξωτερίκευσης των επιθυμιών και των διωμάτων.¹²

Η γνώση κατάγεται από την έκφραση, επανελάμβανε ο Wittgenstein, και όχι από το αίσθημα. Μια αφυπνισμένη και “παρατηρητική αισθαντικότητα απέναντι σε πρόσωπα ανθρώπων, τόνους φωνής και περιστάσεις” θα δοθούσε, κατά τον ίδιο, περισσότερο στην κατανόηση αισθημάτων από την όποια γενική θεωρία περί αυτών.¹³

Οι σχέψεις των άλλων δεν μας αποκαλύπτονται, και για τον εσωτερικό τους κόσμο μόνον υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε, τις δε εμπειρίες τους πρέπει αναγκαστικά να τις συναγάγουμε. Και, πάντα, η “αυθεντικότητα μιας έκφρασης δεν μπορεί ν' αποδειχθεί, οφείλει κανείς να την αισθανθεί”.¹⁴ Η γνώση αυτής της κατανόησης της γνησιότητας των εκφράσεων δεν διδάσκεται βάσει κανόνων. Υπάγεται, κατά τη διτγκενσταϊνική σύλληψη, στο πεδίο της ψυχολογικής ενόρασης.

Χωρίς αμφιβολία, ερευνητές και μη, δεν μπορούμε όλοι να έχουμε ή ν' αποκτήσουμε τη χάρη –και μάλιστα από τη μια στιγμή στην άλλη– του ντοστογιεφσκικού ήρωα, του πατέρα Ζόσιμα, ο οποίος, κατά τον παραπάνω φιλόσοφο, ήταν υπόδειγμα ατόμου στο να διαβάζει στο πρόσωπο του άλλου τις σχέψεις του και τα συναισθήματά του.¹⁵ Αυτό που μπορεί προπάντων να

11. Άγιος Αυγουστίνος (1997, σ. 37).

12. Βλέπε, επί του θέματος, L. Austin (1962), J. Searle (1979), E. Κοβάνη (1995, σσ. 42 και 155).

13. Ray Monk (1998, σ. 553).

14. L. Wittgenstein (1961, σ. 360). Ακόμα ένα και το αυτό αίσθημα δεν προκαλεί στο ίδιο πρόσωπο τις αυτές εκφράσεις: “Δεν προκαλούν όλοι οι πόνοι την ίδια έκφραση” στο αυτό πρόσωπο (1986, σ. 89).

15. Ο πρεσβύτερος Ζόσιμα στους *Αδελφούς Καραμαζόφ* είχε απορροφήσει τόσα μυ-

προωθήσει μια μέθοδος είναι να καταδείξει τη σημασία της οφειλόμενης προσοχής στις όποιες εκφράσεις και εξωτερικεύσεις του συνομιλητού και συνεργάτη. Ένας έστω και καθ' οδόν σύντομος χαιρετισμός, με μια έκφραση νοσταλγίας για κάτι παντοτινά χαμένο ή με κάποια απρόδλεπτη έκρηξη οργής, για το οποίο παράδοξο συμβάν τοπικής αναπτυξιακής πολιτικής, μπορεί να έχει για μια μελέτη πολύ μεγαλύτερη σημασία από μια κουραστική συνέντευξη, με το κεφάλι του ερευνητού σκυμμένο καθώς γράφει.

Το μεθοδολογικό ιδεώδες θα ήταν οι εν λόγω εξωτερικεύσεις να ενθαρρύνονται ώστε ν' αποτελούν όχι απλά σημάδια μιας εσωτερικής κατάστασης, αλλά να είναι η ίδια αυτή κατάσταση. Να προωθείται, με άλλα λόγια, η όσο το δυνατόν ανάδυση αυθεντικών εκφράσεων, γεγονός που προϋποθέτει κλίμα εμπιστοσύνης, και –κυριότατα– ν' αποφεύγονται τρόποι καταγραφής των απόψεων και εξωτερικεύσεων τέτοιοι που μπορούν να λειτουργήσουν ανασταλτικά στην εκφορά των τελευταίων. Όταν, για παράδειγμα, ένας συνομιλητής περιγράφει γεγονότα ή κάνει κριτική αποτίμηση καταστάσεων και αισθάνεται ικανοποιημένος απ' ό,τι εκθέτει, επιθυμεί ενίοτε την εγγραφή αυτού σε κάποιο ηλεκτρονικό μέσο. Όταν όμως τούτο αρχίζει να καταγράφει, η ροή του λόγου του συχνά εγκλωβίζεται από την προσπάθειά του, συνειδητά ή μη, για περισσότερο έλεγχο των λεγομένων του. Αυτολογοκρινόμενος, λογοκρίνει έτσι και τον ερευνητή: “Αυτό το τελευταίο το έγραψες; Σδήστο καλύτερα”.

Υστερα, η όποια εγγραφή των λεγομένων του άλλου –χειρόγραφο ή ηλεκτρονική– συνοδεύεται από την απορία τού τι θα γίνει αυτός ο καταχωρημένος και εγκλωβισμένος λόγος του.

Η προφορική εκφορά ελεύθερη από το δισταγμό που γεννά το εξουσιαστικό σύμβολο της γραφής, και δη στην προκείμενη περίπτωση της χειρόγραφης (με το πρόσωπο του καταγράφοντος αντικριστά), ρέει αβίαστα και επιτρέπει στο συνομιλητή να εκφράζεται ανετότερα. Σε περίπτωση δε εξωτερίκευσης άμεσων αυθεντικών διωμάτων αποδεσμεύονται εκδηλώσεις που, αποτυπωμένες στο πρόσωπο, τα καταυγάζουν κατάσαρκα. Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι καταργούμε το όποιο μέσο εγγραφής των λεγομένων του συνομιλητή. Επισημαίνεται απλώς η ανάγκη η κάθε τέτοια εγγραφή να είναι ένας διακριτικός μεσολαβητής και να παραμερίζεται όταν αρχίζει να επιβάλλεται ως αυταρχικός σκηνοθέτης μιας σκηνής διαλόγου ανώφελα επιφανειακής.

Η μελέτη στηρίχθηκε εν πρώτοις στον πληθυσμό των επιζώντων αλιέων

στικά, λύπες, εξομολογήσεις μέσα στην ψυχή του, “ώστε με την πρώτη ματιά, βλέποντας το πρόσωπο ενός ξένου, μπορούσε να πει για ποιο πράγμα τον επισκεπτόταν και τι βασάνιζε τη συνειδήσή του”. Βλέπε, αναλυτικότερα, R. Monk (ό.π., σ. 554-555).

και των δύο χαμένων λιμνών, αλλά και σε ανθρώπους των ηλικιών εκείνων που γνώρισαν την εκεί παραλίμνια ζωή. Οι ηλικιακές κατηγορίες, οι στερούμενες των άμεσων εμπειριών της εν λόγω ζωής, οδηγούνται συχνά στη γνώση του πρώην λιμναίου τοπίου μέσω φολκλορικών οδών, γεγονός που τους αποστερεί σχετικά τη δυνατότητα είσπραξης άμεσων σχετικών διωμάτων, στην αυτάρκεια με την οποία μπορούν να τους την εξασφαλίσουν οι μεγαλύτερες ηλικίες.

Από μεθοδολογική σκοπιά, αποτελεί πρόκληση η αναζήτηση τρόπων ώστε τα διώματα των τελευταίων να μπορούν να μεταγγιστούν στις νεότερες ηλικίες, με τρόπο ώστε τούτη η ίδια η πράξη της μετάγγισης ν' αποτελεί πολιτιστικό γεγονός, σε συνάφεια με το κοινωνικό, οικονομικό μέλλον των ίδιων αυτών πρώην λιμναίων κοινωνιών.